

ERFGOED BRUSSEL

December 2017 | Nr025

Dossier **CONSERVATIE OP DE STEIGERS**

Varia **DE MUURDECORATIE IN HET KOOR VAN DE
ONZE-LIEVE-VROUW-TER-ZAVELKERK
OUDE KELDERS**

ERFGOED BRUSSEL

December 2017 | Nr. 025

Dossier CONSERVATIE OP DE STEIGERS

ONZE-LIEVE-VROUW-TER-ZAVELKERK
DE MURDECORATIE IN HET KOOR VAN DE
OUDE KELDERS

ERFGOED BRUSSEL

Foto omslag

De halte Brussel-Congres in restauratie
(A. de Ville de Goyet, 2016 © GOB)

OUDE KELDERS IN BRUSSEL

EEN 'STUDIE IN
DE DIEPTE' IN
DIENST VAN HET
GEWESTELIJK
ERFGOED

FRANÇOIS BLARY

PROFESSOR KUNSTGESCHIEDENIS EN
MIDDELEEUWSE ARCHEOLOGIE, CENTRE DE
RECHERCHE EN ARCHÉOLOGIE ET PATRIMOINE,
UNIVERSITÉ LIBRE DE BRUXELLES

PAULO CHARRUADAS

ET PHILIPPE SOSNOWSKA

DOCTORS IN GESCHIEDENIS,
KUNSTGESCHIEDENIS EN ARCHEOLOGIE.
ONDERZOEKERS AAN HET CENTRE DE
RECHERCHE EN ARCHÉOLOGIE ET PATRIMOINE,
UNIVERSITÉ LIBRE DE BRUXELLES

SYLVIANNE MODRIE

ARCHEOLOGE, DEPARTEMENT ARCHEOLOGISCH
ERFGOED VAN DE DIRECTIE MONUMENTEN EN
LANDSCHAPPEN, BRUSSEL STEDENBOUW EN
ERFGOED ET SITES

DE KELDERS, BENEDENZALEN EN ONDERGRONDSE DELEN VAN OUDE HUIZEN VORMEN EEN RIJKE INFORMATIEBRON OM DE LOGICA VAN DE BURGERLIJKE ARCHITECTUUR EN DE EVOLUTIE VAN WEGEN EN PERCELEN TE ACHTERHALEN. GROTENDEELS VERWAARLOOSD IN DE STUDIE VAN GROTE STEDEN – EN BRUSSEL IS DAAROP GEEN UITZONDERING – VORMEN DEZE STRUCTUREN NIETTEMIN DE MEEST VOORKOMENDE OVERBLIJFSELEN VAN DE MIDDELEEUWSE EN POST-MIDDELEEUWSE STAD. ZE VERDIENEN DUS ALLE AANDACHT IN ARCHITECTURALE, ARCHEOLOGISCHE EN HISTORISCHE STUDIES. De Directie Monumenten en Landschappen en het Centre de Recherche en Archéologie et Patrimoine van de Université libre de Bruxelles hebben daarom besloten om samen een onderzoeksproject op te starten over deze ondergrondse of half-ondergrondse ruimten van de 13de tot de eerste helft van de 19de eeuw in Brussel en zijn periferie.

Afb. 1

BruGIS kaart van de Vijfhoek met aanduiding van de kelders teruggevonden in de dossiers van Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en tijdens archeologische interventies (CAD van P. Charruadas en S. Vervust © GOB-ULB).

Archeologen, architectuurhistorici en historici zijn het erover eens dat de onderbouw van huizen en architecturale complexen vaak de best bewaarde restanten zijn van de lange materiële evolutie van oude gebouwen en daarom heel

wat chronologische, functionele en bouwtechnische informatie kunnen leveren. De studie en het karteren van deze erfgoedelementen dragen in belangrijke mate bij tot het inzicht in het verstedelijkingsproces van wijken en de stedenbouw in

het algemeen. Ze laten onder meer toe wijzigingen in de rooilijn en het tracé van de straten te achterhalen. Door het gebruik van zowel materiële, geschreven als iconografische bronnen, krijgen we een globaal idee van de verhouding tussen deze structuren, de straat en het stedelijk weefsel (afb. 1).

Een archeologisch en historisch onderzoek werd nog nooit op dergelijke schaal gevoerd¹. In Noordwest-Europa (Noord-Frankrijk, Benelux, Duitsland, Engeland) werd alleen in het Franse Château-Thierry en het Engelse Shrewsbury en Nottingham – allebei kleinere steden dan Brussel – relatief uitvoerig onderzoek gedaan². Voor het overige zijn er slechts enkele studies bekend, die weliswaar vaak interessant maar in tijd en ruimte beperkt zijn. In België was er een eerste studie van de Gentse kelders³, gevolgd door die van Kortrijk en Mechelen⁴. Het onderzoek in Frankrijk, in Bayonne, Douai en Rijsel, beperkte zich tot middeleeuwse kelders met bijzondere stilistische kenmerken⁵. Door haar geografische en chronologische omvang

Afb. 2

Kaart van Brussel opgesteld door Jacques van Deventer (midden 17de eeuw, © KBR), met aanduiding van de prioritaire zones.

zal de studie die nu in Brussel is aangevat systematische informatie verschaffen voor wetenschappers, beheerders van het stedelijk erfgoed, het brede publiek en de toeristische sector.

Het project streeft naar volledigheid, maar zal zich methodisch eerst concentreren op zones met een hoog potentieel. De studie focust daarom in een eerste fase op de Unesco-bufferzone rond de Grote Markt. In deze zone kan het onderzoek rekenen op de medewerking van de Cel Historisch Erfgoed van de Stad Brussel. Later zal de focus worden verlegd naar meerdere belangrijke stadszones: de sector van de Sint-Katelijnestraat en de Vlaamsesteenweg (de vroegere Steenweg in de benedenstad), de Kapellewijk en de Marollen (Hoogstraat en aanpalende straten), en het historisch centrum van het dorp Anderlecht (huidige Dapperheidsplein en omstreken), een relatief goed bewaarde zone met oud erfgoed, vroeger een eerder landelijke zone. Dit maakt een beredeneerde vergelijking mogelijk

met een omgeving met een niet stedelijke bevolking en een sociaal verschillende functionaliteit (religieus, aristocratisch en dorps). Het doel is om te komen tot een complete studie van alle kelders, souterrains en benedenzalen in de Vijfhoek en het oude centrum van Anderlecht (afb. 2). Ook de afwezigheid van kelders is een cruciaal element: als bepaalde zones meer (of net minder) ondergrondse ruimten hebben, wijst dat op sociaal-economische factoren die belangrijk zijn om het functioneren van oude stedelijke ruimten te begrijpen en om een beter inzicht in het actuele erfgoed te verwerven. De afwezigheid van kelders biedt ook het voordeel van een ondergrond die kostbare archeologische reserves met onverstoorde informatie bevat en dus bewaard moet blijven.

EEN NIEUWE ZORG, EEN UITDAGING VOOR MORGEN

Het project begon enerzijds met de inzet van de operationele middelen van de gewestelijke overheid en de

Stad Brussel en anderzijds met de deelname aan preventieve archeologische operaties naar aanleiding van renovatie- en restauratiewerken.

De gewestelijke en stedelijke overheden beschikken over een rijke documentatie over het onroerend erfgoed die weinig bekend is bij het brede publiek. Deze archieven, die werden samengesteld door de verschillende departementen van de Directie Monumenten en Landschappen en door de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, kunnen op aanvraag worden geraadpleegd in het Documentatiecentrum van Brussel Stedenbouw en Erfgoed: fotocampagnes van ambtenaren; plannen, doorsneden en opstanden opgesteld door architecten in opdracht van eigenaren en/of huurders; verslagen van werkbezoeken opgesteld tijdens de verschillende fasen van de beschermingsprocedure, van restauraties enz. Het is vanzelfsprekend dat deze documentatie maximaal ontsloten wordt⁶.

Afb. 3

De kelder van de *Domus Isabellae* in 1909, op het moment van de afbraak van de site en het verdwijnen van de Isabellastraat (KIK-IRPA, Fototheek A104903)

Afb. 4

Huis *De Greef*, Boterstraat 24-26, kelder met gedeeltelijk gewelf van het korbboogtype, gedateerd in de 15de- 16de eeuw (Ph. Sosnowska © GOB-ULB).

Preventieve archeologische operaties belichten geregeld Brussels architecturaal erfgoed van de middeleeuwen en de renaissance, dat vrij onbekend is bij het brede publiek⁷. Het onderzoek in kelders en ondergrondse ruimten brengt aspecten van de stedelijke geschiedenis aan het licht waaraan in de traditionele verhalen voorbijgegaan wordt. Deze concentreren zich immers vaak uitsluitend op gevels en zichtbare gedeelten van gebouwen, die meestal van het einde van het ancien régime dateren (17de eeuw, heropbouw na het bombardement op Brussel van 1695 en neoclassicistische verbouwingen in de jaren 1775-1840). Het project wil een minutieuze beschrijving opstellen van gebouwde structuren en van het materiaalgebruik op basis van fotografische, planimetrische en 3D-opnames, volgens de normen van de archeologische discipline.

Een van de doelstellingen van dit onderzoek is te komen tot een beheersinstrument ten dienste van iedereen die betrokken is bij erfgoedbeheer, en bij te dragen tot een bewustmaking omtrent – en bewa-

ring van – deze grotendeels miskende ruimten. Het project sluit aan bij operationele en contextuele documentatie van de *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel*, het is tevens een aanvulling van de *Inventaris van het Bouwkundig erfgoed van de Vijfhoek*, perfectioneert de ‘referentiestaten’ die momenteel worden opgesteld rond de Grote Markt voor de gewestelijke overheid en beantwoordt aan de aanbevelingen voor het nieuwe Unesco-beheerplan voor de Grote Markt, getiteld: *Beheerplan voor de site van de Grote Markt van Brussel 2016-2021*.⁸ Voor het brede publiek moet dit leiden tot een nieuwe overzicht van de geschiedenis en de materiële evolutie van de stad door middel van tentoonstellingen, lezingen en publicaties.

Door studenten kunstgeschiedenis, archeologie en geschiedenis erbij te betrekken, maakt het project ook deel uit van de opleiding van de erfgoedbeheerders van morgen. Enerzijds is dit onderzoeksprogramma een gelegenheid voor hen om kennis te maken met de archeologische en historische prak-

tijk en met de realiteit op het terrein. Anderzijds zullen via eindejaarswerken, scripties en thesen de studies over Brussel zich verder ontwikkelen, met als kader het archeologisch en bouwkundig erfgoed van dit stadsgewest.

OVER KELDERS EN MENSEN

Gedurende de hele 19de en een groot deel van de 20ste eeuw was de geschiedenis en de archeologie van kelders het verwaarloosde kind in het onderzoek over het Brusselse bouwkundig erfgoed. De ontdekking van een monumentale kelder bij de werken aan de Noord-Zuidverbinding opende nochtans al in het interbellum perspectieven op een onderzoeksveld met groot potentieel. In 1936 werden in de nu verdwenen *Goudstraat 27* (ongeveer ter hoogte van de huidige Keizerslaan 9, op de hoek met de Trapstraat) de resten blootgelegd van een indrukwekkende, half-ingegraven zaal. Deze kelder bezat een ribgewelf met gordelbogen die rustten op een reeks kraagstenen en in het midden van de ruimte

op vier massieve zuilen. In de pers werd meteen al gesproken over de crypte van een mysterieuze kapel, maar archivaris Placide Lefèvre en architect Simon Brigode kwamen al snel met een overtuigender verklaring. De blootgelegde kelder was de provisiekamer van de refuge van de benedictijnenabdij van Vorst in Brussel, die zich tussen 1365 en 1426 geleidelijk aan ontwikkelde door de verwerving van terreinen en bestaande gebouwen. Hoewel de refuge pas voor het eerst wordt vermeld in 1466 (*de herbergen van Vorst*)⁹, dateerden de auteurs de kelder als 16de-eeuws, op basis van een stilistische vergelijking die destijds gebruikelijk was. De abdij bleef daar gevestigd tot de jaren 1632-1634, toen ze het bovengrondse gebouw en de kelder apart te koop aanboden, om zich te gaan vestigen in een nieuw gebouw in de nabijgelegen Hoogstraat 109-113. De kelder werd pas in 1683 verkocht aan een zekere François van Roer, blijkbaar een brouwer-bierverkoper¹⁰ (afb. 3).

De studie van de documentatie die bij deze ontdekking opgesteld werd, leidt tot enkele interessante vaststellingen voor het lopende onderzoek. In de eerste plaats is de structuur van het plan, dat in twee traveeën is opgedeeld door vier zuilen die krachtige gordelbogen en ribgewelven dragen, geen geïsoleerd geval. Dezelfde bijzondere architecturale vorm werd in 2009 op enkele meters daarvandaan aangevonden in de half-ingegraven kelder van een thans gesloopt huis in de Trapstraat 36. Deze ruimte, waarvan de gebruikte materialen verwant zijn aan de beschreven elementen in de Goudstraat, werd met zekerheid gedateerd in de eerste helft van de 15de eeuw¹¹. De gedeeltelijk ingegraven sokkel van een van de zuilen van de refuge wijst op een kelder met aanvankelijk twee niveaus, die misschien de helling van de straat

volgde – die wel degelijk Trapstraat heet – en waarvan de functies en het gebruik vragen opwerpen. Een van de hypothesen luidt dat de kelder werd gebruikt als opslagruimte voor eetwaren die op de Brusselse markt werden gekocht ten behoeve van de slotzusters. Maar zeker is dat niet. Het is pas op het einde van de 17de eeuw, toen het gebouw verkocht werd, dat de kelder expliciet werd gebruikt voor de bierhandel (vrijen biertrap). Het is ook niet uitgesloten dat bij de aanleg van de kelder onder het bewind van het klooster ouder metselwerk werd geïntegreerd. De terreinen werden immers aangekocht met bestaande gebouwen. Recuperatie en hergebruik waren een gebruikelijke praktijk in de architectuur van de pre-industriële tijd.

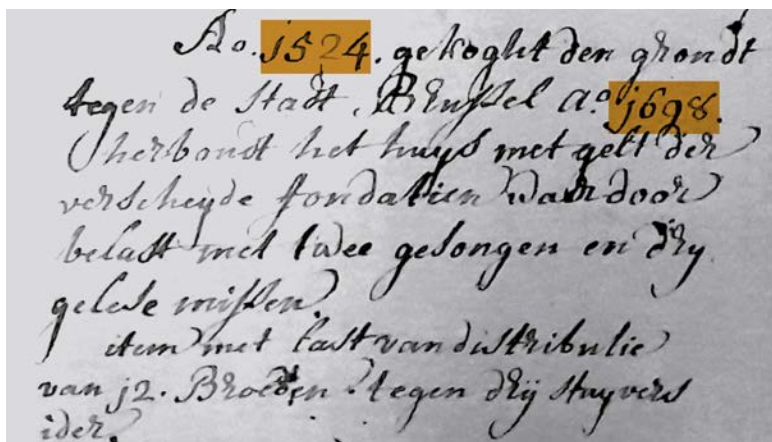
Uit dit oude en uitzonderlijke voorbeeld, dat emblematisch is voor de geschiedenis van Brussel, blijkt hoe belangrijk een systematische en grondige studie van dergelijke constructies is. De verantwoordelijken voor het huidige project moeten derhalve bijzondere aandacht besteden aan de structuur van dit soort ruimten, hun functies, de uitrusting, de toepassing en het type van de gebruikte materialen – kortom, talrijke archeologische en historische aanwijzingen die het mogelijk maken de toestand en evolutie van deze structuren zo gedetailleerd mogelijk te definiëren. Deze gegevens moeten natuurlijk aangevuld worden met een gericht archiefonderzoek, dat ze kan vervolledigen en informatie kan leveren over functies, opdrachtgevers, eigenaren, bewoners, enzovoort. De resultaten zijn enerzijds gericht op een precieze topo-chronologie en op een gedetailleerde typo-chronologie van de kelders, souterrains en benedenzalen, en anderzijds op een cartografie die kan worden ingepast in het regionaal Geografisch Informatie

Systeem¹², en zullen zo meer inzicht verschaffen in de Brusselse stedelijke ruimten en vooral in de totstandkoming van het oude kadasterplan.

RECENT ONDERZOEK IN BRUSSELSE KELDERS

Het is eerst en vooral nuttig om terug te kijken naar bepaalde gevallen die bekend zijn in de archeologieliteratuur en waarvan de structuren nog bestaan. De ontdekking van de overblijfselen van het voormalige Coudenbergpaleis op het Koningsplein in de jaren 1990 leidde tot de blootlegging van een groot netwerk van kelders. Dit netwerk getuigt van de complexe evolutie van deze ondergrondse ruimten in functie van het ontstaan en de uitbreiding van de vorstelijke residentie¹³. Op deze site bevindt zich de tot nu toe oudst dateerbare kelder van het Brusselse grondgebied (13de-14de eeuw). Dit is dus een belangrijk referentiepunt in de studie van deze ruimten. De kelder bevindt zich onder het woongedeelte van de oorspronkelijke hertogelijke residentie en is uitsluitend uit natuursteen opgetrokken¹⁴ – kops afgewerkte breuksteen – en is overkoepeld met een ribgewelf.

Meerdere recente interventies in de loop van 2017 illustreren het wetenschappelijk en erfgoedkundig belang van dit soort onderzoek. Bij de renovatiewerken aan het huis De Greef, in de Boterstraat 24-26, konden de kelders worden onderzocht. Al in de jaren 1994 werden hier door de *Société royale d'Archéologie de Bruxelles* archeologische opgravingen uitgevoerd in het souterrain van deze site. Bij de opgravingen werden toen sporen gevonden van een ophoging van het vloerniveau om insijpeling vanuit het ondergronds waterbekken tegen te gaan, en ook sporen

Afb. 5

Inventaris van de goederen, inkomsten en lasten van het klooster van de geschoeide karmelieten, overgemaakt aan de centrale regering in 1787, detail van de bladzijde waarop het huis aan de Lievevrouwbroersstraat 31-33 vermeld wordt (P. Charruadas © Bruxelles, ARA, Kerkelijk Archief van Brabant, n° 11548, f° 1v, nr. 5).]

van de ambachtelijke activiteiten van een bontwerker uit de 15de en begin 16de eeuw, gespecialiseerd in het werken met eekhoornbont¹⁵. Hoewel in de twee kelders twee verschillende oude circulatieniveaus bestonden en in het nummer 24 een waterput werd aangetroffen, geven de archeologische sporen aan dat de twee kelders toen samen gebruikt werden. Het nieuwe onderzoek concentreerde zich op de overleving van beide ruimten en kon zo

bepaalde bouwfases identificeren. De kelder van nr. 24 werd in de 17de of 18de eeuw gebouwd of herbouwd, en de constructie op het aanpalende nr. 26 kan op basis van het gebruikte baksteentype in de 15de of 16de eeuw gesitueerd worden¹⁶. De gewelven uit twee verschillende periodes zijn van het korfboogtype, een gewelftype dat in Brussel het meeste voorkomt in gebouwen van het ancien régime (afb. 4).

Afb. 6

Café Manneken Pis, Lievevrouwbroerstraat 31-33, kelder uit het eerste kwart van de 16de eeuw en detail van de westelijke zuil die de steenmuur met schouw ondersteunt. (S. Modrie © GOB-ULB).

De restauratie van het café Manneken Pis, op de hoek van de Lievevrouwbroersstraat 31-33 en de Stooftstraat, bood de gelegenheid om een ensemble dat grotendeels op het einde van de 17de eeuw gedaateerd wordt – dus na het bombardement op Brussel in 1695 – van nabij te bestuderen. Op basis van historische archieven kon de bouw formeel worden toegeschreven aan de kloostergemeenschap van de geschoeide karmelieten (of lievevrouwbroers), die het terrein grenzend aan het klooster in 1524 van de Stad Brussel kocht. Dezelfde bron geeft ons informatie over de reconstructie van het gebouw na het bombardement in het jaar 1698 (afb. 5). Tijdens de archeologische campagne werd de kelder onderzocht, die deels overwelfd is met bakstenen die typisch zijn voor de 15de-16de eeuw. Het gewelf rust op zorgvuldig opgebouwde breuksteenmuren, wat getuigt van het belang dat toen werd gehecht aan deze ruimten. Bijzonder is de aanwezigheid van twee zuilen in natuursteen, die sober behouwen zijn en net onder de huidige gemeenschappelijke muur met het huis in de Stooftstraat staan. Hun typologie behoort tot het idioom van het einde van de 15de en het begin van de 16de eeuw¹⁷, wat perfect strookt met de archiefgegevens. Op deze zuilen rust een eveneens behouwen en geschilderde ligger, waarop dan weer het gewelf rust. Dit systeem schraagt de gemeenschappelijke muur – die bewaard is tot op de eerste verdieping – en een schouw waarvan de oorspronkelijke constructie tot op de benedenverdieping doorloopt. Uit de structuur van de kelder blijkt dat het de intentie was om over een eenvormige ruimte te beschikken, zonder dragende tussenmuur (afb. 6). Bijzonder aan deze kelder is ook dat hij doorloopt onder het aanpalende huis van de Stooftstraat 59. De iconografische studie van het klooster van de geschoeide karmelieten laat toe

Afb. 7

Chorographia sacra Brabantiae, ca 1665, het klooster van de geschoeide karmelieten door Lucas Vosterman Junior. In het rood het oorspronkelijke huis op de hoek van de Stooftstraat en de Lievevrouwbroersstraat. De huidige opdeling is aangeduid door een groene stippellijn. [CAD de Ph. Sosnowska © KBR-].

om deze situatie te verhelderen en de evolutie van het geheel te schetsen. De door Lucas Vosterman getekende afbeelding van het klooster in de *Chorographia sacra Brabantiae* van Sanderus (1665) geeft een relatief concreet beeld van de gebouwen grenzend aan het karmelietenklooster die zich oostwaarts uitstrekken langs de kloosterkerk en de zogenaamde kapel Onze-Lieve-Vrouw-van-Visitatie (afb. 7). Daar is een gebouw in traditionele stijl te zien dat groter is dan de woning. Het pand omvat het hele hoekhuis en een deel van het huis dat zich in de Stooftstraat bevindt. Het geheel werd waarschijnlijk bij de wederopbouw in 1698 gescheiden.

De renovatie van het huis in de Guldenhoofdstraat 1, met uitgang op de Grote Markt, en de ontdekking op de benedenverdieping van gotische muuropeningen die teruggaan tot de 14de eeuw, waren de aanleiding voor een interventie in de kelderruimten (afb. 8 en 9). Het geheel van de aangetroffen overblijfselen heeft meer licht geworpen op de

trage en complexe evolutie van de Brusselse stadswoningen rond de Grote Markt (afb. 10). We dienen er eerst en vooral op te wijzen dat het huis waarvan sprake momenteel gelegen is tussen het zogenaamde huis *In den Vos* (Grote Markt 7) en dat van *De Raaf* (Guldenhoofdstraat 3).

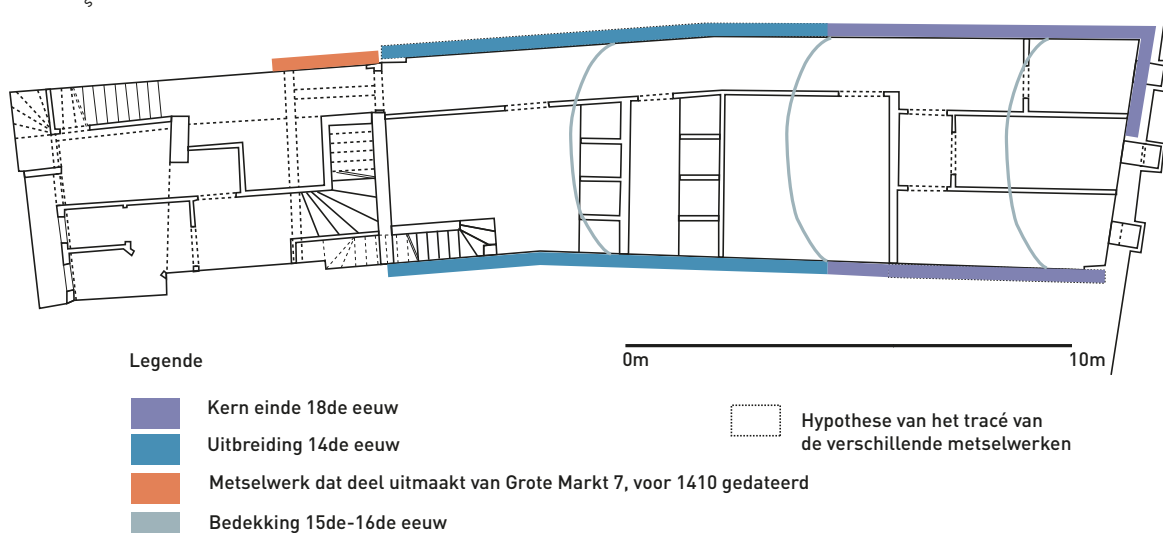
Afb. 8 en 9

Huis Guldenhoofdstraat 1, vandaag *Gulden Cop* genaamd, zicht van een van de gotische nissen op de benedenverdieping, daterend uit de 14de eeuw, en zicht van de kelder (Ph. Sosnowska © GOB-ULB).

Dit is een belangrijk gegeven om de vroegste historische informatie te kunnen interpreteren. Aan de straatkant werd een eerste kern, die wellicht teruggaat tot het einde van de 13de eeuw, geïdentificeerd. In een oorkonde van december 1295 lezen we inderdaad dat Henri Bruderken een jaarlijkse rente van drie pond moest betalen aan een kapelaanschap in de Sint-Goedelekerk, voor de grond van het niet met naam genoemde huis dat hij bij de Grote Markt (*iuxta Forum*) betrok. Een aantekening op de rugzijde, geschreven door een hand van de 14de eeuw, noemt wel het huis en geeft zeer duidelijk aan dat het wel degelijk over ons gebouw gaat: "betaling van 3 pond bij de Grote Markt, naast *In den Vos* (circa forum naest den Vos), toebehorend aan tapijtwerkers (legwerkers), genaamd het Gulden hoofd (Gulden Hoot)."18 Meerdere akten uit de 14de en 15de eeuw die betrekking hebben op *In den Vos* bevestigen deze lokalisatie en situeren het tussen het *Gulden Hoofd* (Gulden Hoot/Hoet) en het zogenaamde huis *De berg* (oude naam van *Den Hoorn*, Grote Markt 6)19. Het metselwerk dat met

Afb. 10

Synthetisch plan van de evolutie van het niveau van de kelder (naar plannen opgesteld door AROS, CAD van Ph. Sosnowska © GOB-ULB).

dit mogelijke 'eerste huis' geassocieerd wordt, bevindt zich op ongeveer zeven meter diep ten opzichte van het straatniveau (afb. 11). De muur bestaat grotendeels uit gevierkante, kops afgewerkte breuksteen en uit bakstenen voor de overwelfing van een trap die toegang geeft tot deze benedenzaal. In dit geval kunnen we voorzichtig stellen dat het oude grondniveau van de huidige kelder tussen 0,50 en 0,80 meter onder het huidige circulatieniveau was gelegen. Deze eerste kern werd in de 14de eeuw sterk uitgebreid. De ruimte neemt een terrein in beslag dat overeenkomt met vrijwel de hele oppervlakte van de huidige kelder, met uitzondering van het westelijke uiteinde. Hier is er sprake van een metselwerk met gevierkante breuksteen, waarschijnlijk kops afgewerkt. De steensnede is van het type I en kan voor 1410 gedateerd worden volgens de chronologie opgesteld door Frans Doperé²⁰ (afb. 12). Op deze laatste gemetselde laag rustte een gewelf van bakstenen die we, op basis van vergelijking met de

formaten van andere bakstenen uit die periode, in de 14de eeuw kunnen dateren. Dit gewelf werd in de 15de of 16de eeuw gesloopt en tijdens een laatste bouwfase vervangen door de huidige overwelfing, die de hele kelder bedekt. Er dient op gewezen dat ze deels werd gebouwd tegen het metselwerk van het huis *In den Vos* op de Grote Markt 7. Het was tijdens deze periode dat de vloer van de kelder werd opgehoogd om waarschijnlijk het huidige circulatieniveau te bereiken. Het gewelf is gebouwd in lokaal gemaakte bakstenen van groot formaat van het type dat in Brussel in de 14de en 15de eeuw werd gebruikt. In dit gewelf zijn ook nog interessante sporen te vinden van de manier waarop de ronding van het gewelf tot stand is gekomen.

PERSPECTIEVEN

Deze beknopte presentatie en de enkele aangehaalde voorbeelden benadrukken duidelijk het belang van het project en de essenti-

ele meerwaarde die het kan bieden voor het beheer van het architecturale erfgoed in Brussel. Hier willen we nog even de meest opvallende elementen in dit stadium van het onderzoek aanhalen. Opvallend is de aandacht en de zorg die door de bouwers werd besteed aan de uitvoering van deze ruimten, zoals blijkt uit de kelders Guldenhoofdstraat, van de Trapstraat en de Lievevroubroersstraat. Het gebruik van zuilen in de drie gevallen en van gordelbogen in de eerste twee gevallen, liet toe om brede en lange open ruimten te bouwen. Aan de hand van de beschikbare documentatie kunnen we vaststellen dat het eenvoudige gewelf in de vorm van een korfboog het meest gebruikte type was en blijkbaar min of meer standaard was. De gedocumenteerde ruimten bestaan meestal slechts uit één kelderniveau, hoewel er in de wijken met een zandrijge ondergrond zoals de Zavel en het Oude Korenhuis, ook kelders van twee bouwlagen werden aangetroffen. Uit het voorbeeld van de

Afb. 11 en 12

Huis Guldenhoofdstraat 1, links het metselwerk van de eerste kern, rechts de uitbreidingsfase (Ph. Sosnowska © GOB-ULB).

Guldenhoofdstraat blijkt dat vanaf de 14de eeuw veel baksteen werd gebruikt, vooral voor de bouw van gewelven. Het grote aantal gemetselde structuren in witsteen, visueel vastgesteld tijdens bezoeken aan de kelders of aangetroffen na onze eerste interventies (als zodanig gebouwd of gecombineerd met bakstenen, of hergebruik van oudere constructies), is ook veelzeggend over het archeologische potentieel van toekomstige interventies.

Tot slot geeft dit onderzoek over de Brusselse kelders een eerste-rangsbeeld van de ouderdom van het onroerend erfgoed: het is zeker geen toeval dat de eerste drie archeologische operaties die binnen dit kader werden uitgevoerd en hier worden voorgesteld, telkens hebben geleid tot de blootlegging van overblijfselen die teruggaan tot de late middeleeuwen. Deze vaststelling toont voldoende aan dat de traditionele historiografie over de geschiedenis van de architectuur grondig moet worden herzien en dat het gangbare idee dat het centrum van de stad vrijwel totaal werd heropgebouwd na het bombardement van

1695, moet worden bijgesteld. Dit project, gevoed door preventieve archeologische operaties, is dus bijzonder veelbelovend voor de (her)ontdekking van het oude bouwkundige erfgoed in Brussel.

Vertaald uit het Frans

NOTEN

1. Étude archéologique, architecturale et historique des caves et salles basses à Bruxelles (XIIIe-XIXe siècles). *Brussels Archaeological Survey (BAS). Un enjeu majeur pour la compréhension du développement urbain et pour la gestion du patrimoine de la ville d'aujourd'hui*, project onder leiding van François Blary, Paulo Charruadas, Philippe Sosnowska en Benjamin Van Nieuwenhove (ULB-Centre de recherches en Archéologie et Patrimoine), Ann Degraeve, Stéphane Demeter, Marc Meganck en Sylvianne Modrie (Gewestelijke Overheidsdienst Brussel, Departement Archeologisch Erfgoed).
2. BLARY, F., *Origines et développements d'une cité médiévale: Château-Thierry*, Revue Archéologique de Picardie, speciaal nr. 29, 2013. BAKER, N., 'Underground Shrewsbury', in *Current Archaeology*, 159, pp. 108-14. Voor Nottingham, zie: <http://www.tparchaeology.co.uk/caves/caveswebsite/aboutcaves.htm>
3. LALEMAN, M.-C. en RAVESCHOT, P., *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent. Periode 1100-1300. De kelders*, Brussel, 1991.
4. DEBONNE, V., *Middeleeuwse Huiskelders in de Kortrijkse stadskern ca. 1200-1350*, Kortrijk, 2005. DEBRUYN, M., et al., *Oude kelders in de binnenstad*, Stad Mechelen informeert. Nieuwsbrief, 5, 2004.
5. LAMBERT, É., *Les caves anciennes de Bayonne*, Bayonne, 1929. CLABAUT, J.-D., *Les caves médiévales de Lille*, Villeneuve-d'Ascq, 2001. CLABAUT, J.-D., *Les caves de Douai. La construction civile au Moyen Âge*, Villeneuve-d'Ascq, 2007.
6. Voor meer informatie over deze documentatie en de perspectieven die ze biedt, zie MEYFROOTS, G. en PAREDES, C., 'Archives et gestion du patrimoine en Région de Bruxelles-Capitale', in *Les Nouvelles du Patrimoine*, 146, 2015, pp. 22-24 en PAREDES, C., 'Les archives du patrimoine en Région de Bruxelles-Capitale. Des archives «définitivement intermédiaires»', in *Archives: pour une (re)connaissance de l'architecture. Livre blanc des archives de l'architecture en Fédération Wallonie-Bruxelles*, Brussel, pp. 68-71.
7. CHARRUADAS, P. en DEMETER, S., 'Voor een gewestelijke bouwarcheologie. Beter omgaan met de oude architectuur in Brussel', in *Brussels Studies*, 52, 3 oktober 2011, <https://brussels.revues.org/1046> (ook gepubliceerd in het Frans en het Engels). SOSNOWSKA, P., 'De l'habitat ordinaire à l'hôtel de maître: la maison Dewez rue de Laeken à Bruxelles (XIVe-XXIe s.)', in *Medieval and Modern Matters*, 2, 2011, p. 167-209. SOSNOWSKA, P., GOEMAERE, E., 'The reconstruction of Brussels after the bombardment of 1695. Analysis of the mechanisms of recovery of the city through a historical and archaeological study of the use of brick', in *Construction History Journal*, 31, 2016, pp. 59-80.
8. Dit beheerplan is online beschikbaar op volgend adres: https://www.brussel.be/sites/default/files/bxl/beheerplan_2016-2021_-_doelstellingen_en_actieplannen_-_draft.pdf
9. GONTHIER, A., 'La fortune d'un bourgeois de Bruxelles au XVe siècle. Le livre censier de Jean d'Aa', in *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, 48, 1956, p. 120.

10. LEFÈVRE, P. en BRIGODE, S., 'La salle souterraine de la rue d'Or à Bruxelles', in *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, 41, 1937, pp. 216-230. HEBBELINCK, G., 'Cave voûtée, rue d'Or, à Bruxelles', in *L'Émulation*, 6-9, pp. 93-96, 151.
11. CLAES, B. en SOSNOWSKA, P., 'Le cas d'une "cave" du XVe siècle, rue de l'Escalier à Bruxelles', in DE GROOTE, K. en ERVYNCK, A., red., *Gentse Geschiedenissen ofte, nieuwe historiën uit de oudheid der stad en illustere plaatsen omtrent Gent*, Gent, 2017, pp. 201-210.
12. <http://www.mybrugis.irisnet.be/MyBruGIS/brugis/>
13. HEYMANS, V., CNOCKAERT, L. et HONORÉ, F., red., *Het Koudenbergpaleis te Brussel. Van middeleeuws kasteel tot archeologische site*, Brussel, 2014, *passim*.
14. Dat wil zeggen dat alleen het zichtbare gedeelte van de steen (de kop) fijn behouwen is, de rest van het blok werd ruwweg in vorm gehouwen.
15. FOURNY, M. *et al.*, 'Entre Grand-Place et Saint-Nicolas: un pelletier et un potier bruxellois de la fin du Moyen Âge', in *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, 59, 1994, pp. 51-176.
16. Over de bakstenen in Brussel, zie Sosnowska, P., 'Approach on brick and its use in Brussels from the 14th to the 18th century', in RATILAINEN, T., BERNOTAS, R., HERMANN, C., red., *Fresh Approaches to the Brick Production and Use in the Middle Ages. Proceedings of the session (and more) 'Utilization of Brick in the medieval period – Production, Construction, Destruction'*, Londen, British Archaeological Report, International series, 2014, pp. 27-36. SOSNOWSKA, P., 'La brique en Brabant aux XIIIe-XVe siècles. État de la recherche et comparaison avec le Hainaut de Michel de Waha', in CHANTINNE, F., CHARRUADAS, P. en SOSNOWSKA, P. (red.), *Trulla et cartæ. Culture matérielle, patrimoine et sources écrites. Liber discipulorum et amicorum in honorem Michel de Waha*, Brussel, 2014, pp. 387-432.
17. Persoonlijke mededeling van Pierre Anagnostopoulos, kunsthistoricus en archeoloog verbonden aan de Société royale d'Archéologie de Bruxelles.
18. GODDING, P., LEFÈVRE, P. (+), GODDING-GANSHOF, F., *Chartes du chapitre de Sainte-Gudule à Bruxelles, 1047-1300*, Louvain-la-Neuve–Parijs, 1993, p. 279, nr. 396.
19. Stadsarchief Brussel, Fonds des Archives historiques, Collection des chartes de Bruxelles et de l'ammanie: MARTENS, M., *Les chartes relatives à Bruxelles et à l'ammanie (1244-1338) conservées aux Archives de la Ville de Bruxelles*, Grandmets, 1977, pp. 139-145, nr. 238-239 en nr. 245-248. Zie ook DES MAREZ, G., *Le travail à Bruxelles au XVe siècle*, Brussel, 1911, pp. 471-472.
20. DOPERÉ, F., 'Étude de l'évolution des techniques de taille sur le calcaire gréseux dans l'ancien duché de Brabant pendant le XVe siècle: une nouvelle méthode de datation', in BECK, P., red., *L'innovation technique au Moyen Âge*, Parijs, 1998, pp. 234-236.

.....

The old cellars of Brussels. An "in depth study" in aid of regional heritage

.....

The cellars, ground floor halls and underground parts of old houses constitute a rich source of information for understanding the logic of the civilian architecture and the evolution of the roads and plots of land. Largely overlooked in the research on large cities – among which Brussels is by no means an exception – these structures are in number the most important remnants of the medieval and post-medieval city and warrant an examination in their own right as part of a programme of architectural, archaeological and historical studies. For this purpose, the Heritage department of the Brussels Capital Region and the Centre for Archaeological and Heritage Research of the Université Libre de Bruxelles have joined forces to start a research project focusing on these buried or semi-buried spaces in Brussels and its periphery, from the 13th up to the first half of the 19th century. This article presents the objectives and framework for the project.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Stéphane Demeter, Paula Dumont,
Murielle Lesecque,
Griet Meyfroots, Cecilia Paredes
en Brigitte Vander Bruggen

EINDREDACTIE NEDERLANDS

Paula Dumont en Griet Meyfroot

EINDREDACTIE FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Lesecque

COORDINATIE ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE DOSSIER

Cecilia Paredes

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Pierre Bernard, Inge Bertels,
François Blary, Françoise Boelens,
Jérémy Brakel, Camille De Clercq,
Estelle De Grootte,
Bérengère de Laveleye,
Paulo Charruadas, Éric Demelenne,
Stéphane Demeter, Emmanuelle De Sart,
Florence Doneux, Paula Dumont,
Stéphane Duquesne, Michèle Herla,
Coralie Jacques, Catherine Leclercq,
Harry Lelièvre, Isabelle Leroy,
Jean-François Loxhay, Griet Meyfroots,
Sylviane Modrie, Klara Peeters,
Coralie Smets, Philippe Sosnowska,
Christian Spapens, Hannelore Standaert,
Sofie Stuyck, Louis Vandenabeele,
Stephanie Van de Voorde,
Manja Vanhaelen, Ine Wouters

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Erik Tack,
Ubiqu Belgium NV/SA

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis,
Coralie Smets, Tom Verhofstadt en
de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

La Page sprl

ONTWERPER MAQUETTE

The Crew communication nv

DRUK

IPM printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen
bpeb@gob.irisnet.be

BEDANKINGEN

Maxime Badard, Philippe Charlier,
Pauline Gabert, Christian Spapens

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directeur-generaal
van Brussel Stedenbouw en Erfgoed/
Gewestelijke overheidsdienst
Brussel, CNN – Vooruitgangstraat
80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de
verantwoordelijkheid van de auteurs.
Alle rechten voor het reproduceren,
vertalen of herwerken zijn voorbehouden

CONTACT

Directie Monumenten en
Landschappen – Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

LIJST MET AFKORTINGEN

APEB - Association pour l'Étude du Bâti
ARB - Académie royale de Belgique
CIBG - Centrum voor Informatica
voor het Brusselse Gewest
CIDEP - Centre d'Information, de
Documentation et d'Étude du Patrimoine
GOB - Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel
KBR - Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA - Koninklijk Instituut
royal du Patrimoine artistique
KMSKB - Koninklijke Musea voor
Schone Kunsten van België
MSB - Museum van de Stad Brussel
SAB - Stadsarchief Brussel
ULB - Université libre de Bruxelles
VUB - Vrije Universiteit Brussel

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2017/6860/30

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.

Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez

Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

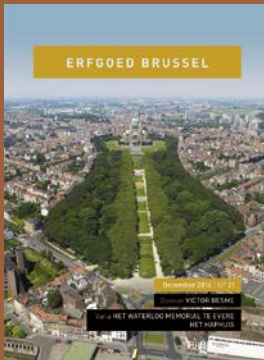
015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken
en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

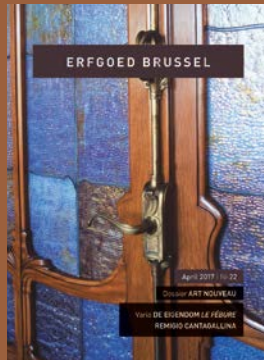
018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

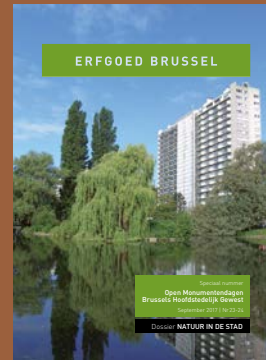
Laatste nummers

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

023-024 - September 2017
Natuur in de stad

www.erfgoed.brussels

BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED
GEWESTELIJKE OVERHEIDSDIENST BRUSSEL

10 €

ISBN 978-2-87584-150-6